

Ліберальна концепція держави Максима Ковалевського

Василь Мойсієнко,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри права
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького

У нинішній період суспільного реформування особливої актуальності набуває проблема відносин між суспільством і державою. Ця обставина спонукає до вивчення наукової спадщини найяскравіших представників вітчизняної політичної думки кінця XIX – початку XX століття. Адже в той період в Російській імперії на перший план виходить завдання модернізації системи державної влади. В контексті вирішення цієї проблеми великого значення набули взаємовідносини держави і суспільства, політичної влади та індивіда. Загострилися дискусії між представниками різних течій суспільно-політичної думки, особливо коли справа стосувалася можливості перенесення на національний ґрунт західноєвропейських моделей суспільного розвитку. У зв'язку з цим непересічний інтерес має аналіз концепції визначного представника ліберальної течії Максима Ковалевського.

Вивченню політичної спадщини М. Ковалевського присвячено низку досліджень російських вчених (С. Глушкової, А. Гоголевського, Ю. Дунаєвої, В. Леонтовича, Ю. Пивоварова, Г. Федотової [1 – 6] та інших). Не залишили поза увагою творчий доробок М. Ковалевського й українські дослідники М. Гуренко, М. Кармазіна, В. Нечипоренко, О. Скакун, В. Сокурєнко [7 – 11] та інші. Проте й донині немає цілісного дослідження теоретичної спадщини та політичної діяльності цього видатного вченого.

М. Ковалевський – теоретик соціального лібералізму, або так званого лібералізму номіналістичного. Він виступав за мирне реформування Російської імперії, модернізацію суспільства, розширення громадянських

прав і свобод. Будучи переконаним прихильником еволюційного шляху розвитку, вчений пропонував проаналізувати способи вирішення демократичними європейськими державами соціальних протиріч і винести певні уроки, корисні для російського суспільства.

Увага М. Ковалевського була зосереджена на проблемах походження держави, її функціях, межах державної влади, формах державного правління, теоріях і практиці демократії, виникненні та еволюції парламентаризму, його значенні в тогочасних державах Європи.

Звертаючись до проблеми походження держави, М. Ковалевський підкреслив її складність і дискусійний характер. На думку вченого, всі теорії походження держави, що існували на той час, базувалися, з тими чи іншими варіантами, на положеннях, викладених у “Республіці” Платона: 1) держава – це союз людей, поєднаних спільною владою; 2) держава – це форма володарювання панівного класу.

М. Ковалевський виокремив такі теорії виникнення держави: а) договірна теорія походження держави, обґрунтовувана у працях Цицерона і Дж. Локка; б) органічна теорія, представлена в працях О. Конта і Г. Спенсера, з окремими положеннями якої був солідарний М. Ковалевський; в) правові теорії німецьких теоретиків, згідно з якими “держава, упорядкована правом, охоронець і рушій права, повинна посідати визначне становище в правовій системі, а тому повинне існувати... і правове поняття держави” [12, с. 308]; г) соціально-економічна теорія, розроблена Л. Дюгі, К. Марксом, Ф. Енгельсом. Таким чином, М. Ковалевський доходить висновку, що сучасні йому суспільствознавці, як і їхні попередники, далеко розходяться в поглядах на проблему походження держави.

Сам М. Ковалевський пропонував шукати причини виникнення держави в суспільній психології. Посилаючись на соціальну теорію “добровільного рабства”, він зазначав, що основна маса людей не здатна до творчості чи прояву ініціативи і тому прагне підпорядкування. Ініціатором створення держави виступає активна, сильна, творча особистість. “Видатна особистість є, таким чином, творцем держави не в силу вибору, не на підставі угоди з підвладними, а завдяки тому впливу, який їй вдається здійснити на натовп, що шукає чужого керівництва” [13, с. 95]. Ця особистість бере на себе обов’язки зовнішнього і внутрішнього керівництва, щоб зберегти незалежність території, припинити кровну помсту та міжусобиці. Таким чином виникає певне умиропорядковане середовище, межі якого співпадають з межами держав, що формуються.

Для М. Ковалевського держава – це безперечний факт, що є “далеко не первинною формою суспільного союзу, при якому народ – плем’я знаходить можливість політичного самовизначення під владою визнаного ним уряду” [12, с. 305]. У своєму розвитку держави проходять кілька стадій: держава – народ, держава – земля, держава – політичний

організм, всесвітня федерація держав.

В якості основних характеристик держави М. Ковалевський виділяв населення і державну владу. Він зазначав, що населення поділяється на кілька соціальних груп: касты, стани і класи. Для трансформації станової організації в класову визначальним став економічний чинник. “Тільки з переходом натурального господарства до грошового і поступовим розвитком останнього виникають умови, сприятливі для подальшого процесу заміни станової організації класовою” [13, с. 172].

Досліджуючи по суті поняття населення, вчений звертає увагу на проблему співвідношення понять „підданство” і „громадянство”. М. Ковалевський зазначав, що тільки в правовій державі ці поняття зближуються, хоча для повної їх тотожності необхідно, щоб усе населення брало участь у здійсненні законодавчої влади та було наділене виборчим правом.

Проблема походження держави в концепції вченого була пов’язана з проблемою меж впливу державної влади. Суттєвими ознаками державної влади, за М. Ковалевським, є “непохідність, самодостатність, невідконтрольність”. Тільки за наявності цих характеристик можна говорити про суверенність влади, яка не допускає над собою жодного верховенства. Де немає можливостей для самовизначення держави, де немає самодержавної влади, там немає держави, підсумовує М. Ковалевський.

Що стосується проблеми меж влади, то М. Ковалевський вважав, що дослідники часто “звужували” це поняття, зводячи його до питання відносин держави та індивіда. Він вказував, “що це питання вирішується в двох різних площинах: з одного боку індивідуалістами, з другого – їхніми противниками... соціалістами і комуністами чи позитивістами” [13, с. 177 – 178]. Поділ здійснювався М. Ковалевським за формальною ознакою: до індивідуалістів він зараховував усіх прихильників обмеження державної влади, а до їхніх опонентів – тих, хто вважав, що з плином часу межі державної влади повинні розширюватись і охоплювати нові сфери.

Найретельнішим чином М. Ковалевський проаналізував і піддав гострій критиці сутність “поліцейської держави”, діяльність якої відбувалася б під гаслами діяльності “для народу”, а насправді – “без участі народу”. Вчений протиставляв „поліцейській державі” державу, яка є “сама для себе”, і яка, на його переконання, виступає захисником прав і свобод особи. З розширенням функцій цієї держави М. Ковалевський пов’язував розширення сфери індивідуальної свободи, нібито “звуженої” втручанням в життя особи, сім’ї, церкви та інших “союзів”. Він дійшов висновку, що шляхом звуження сфери впливу інших конкуруючих з державою союзів може бути розширена сфера автономної особистості, бо держава, яка є “метою сама для себе”, не втручається в ті галузі, в яких вона не переслідує жодної мети [13, с. 178, 183 – 184].

Як бачимо, для М. Ковалевського радше б держава виступала захисником прав і свобод особи, а не те утворення, яке ми сьогодні визначаємо як громадянське суспільство, якщо вона не “поліцейська”, а є “сама для себе” і тому не стає на перешкоді особистості [8, с. 215].

Саме з державою, яка набувала рис правової, вчений пов’язував гарантування свободи людини, її прав. Головними ознаками такої держави М. Ковалевський вбачав: реальність існування свободи громадян; розподіл державної влади; панування права; відповідальність посадових осіб перед судом; свободу місцевого самоврядування; парламентаризм [1, с. 47].

М. Ковалевський вважав за необхідне безумовне поєднання політичної свободи та свободи особистого самовизначення і розуміння цієї єдності як визначальної ознаки правової держави. Розуміючи значення свободи однаковим і для громадянина, і для держави, М. Ковалевський пропонує форми забезпечення цієї свободи. Серед них визначальними, на його думку, є:

По-перше, невтручання держави в приватне життя і діяльність людини. У цьому аспекті пропонується не гасло абсолютної ізоляції людини від поглинання чи впливу держави, а новий підхід до розуміння цього явища. Розуміючи безсумнівне існування у людини і держави взаємних обов’язків, акцент ставиться на формі вимоги виконання цієї потреби [7, с. 89]. Саме на формі як засобі досягнення виконання обов’язку і непорушення при цьому права і свободи. М. Ковалевський твердить: “Примушуючи до певних дій, необхідних для реалізації її цілей, держава надає у всіх інших діях повну свободу особистого вибору” [14, с. 756].

По-друге, самоврядування суспільства, що пронизує усі сфери державного життя і на основі якого вибудовується адміністрація всіх ланок держави. Саме самоврядування суспільства, на думку М. Ковалевського, постає певним гарантом прав і свобод людини.

По-третє, виконання урядом чинних законів. Ця умова впливає зі сприйняття М. Ковалевським наслідків для самоврядування, які настануть у разі формування уряду з панівної більшості. Саме в цьому вчений вбачає певну небезпеку для прав і свобод.

По-четверте, формування судового контролю. Істотною стороною цього фактора постає не питання, хто буде проводити судовий контроль за діяльністю уряду – спеціальні суди чи суди загальної юрисдикції, а питання про те, як буде цей контроль здійснюватися. М. Ковалевський пропонує відповідь на це запитання у вигляді незалежності суду від адміністрації. Ця незалежність, на його думку, досягається “засадами незмінюваності суддів; засадами, які захищають правосуддя від гніту панівної партії і уряду, що нею підтримується” [14, с. 757].

По-п’яте, неможливість скасування прав і свобод громадян. У цьому випадку йдеться не тільки про конституційне визначення і закріплення прав і свобод людини та громадянина, а про гарантії недоторканності цих

настанов. На думку М. Ковалевського, така гарантія може існувати тільки за умови, коли “Конституція і перелічені в ній публічні права громадян поставлені вище законів” [14, с. 758]. Тобто йдеться про передбачення механізму недоторканності конституційних прав і свобод у вигляді правового правила заборони зміни новими законами підвалин Конституції, в тому числі прав і свобод громадян.

Розробляючи концепцію держави, М. Ковалевський надавав багато уваги вивченню форм державного правління. Щоб розібратися в їх різноманітті, він увів ключові поняття: “форма політичного устрою” та “форма політичного правління”. Форма політичного устрою – це порядок організації влади, заснований на її зосередженні в руках класу чи стану. Форма політичного управління відповідає на запитання: хто конкретно управляє від імені класу чи стану, тобто: влада успадковується чи обирається? У зв’язку з цим вчений виділяє дві форми правління – монархічну і республіканську. Теорія М. Ковалевського про форми правління, в тому числі й найприйнятніші з точки зору “народної монархії”, розкрита ним у працях “Демократія і її політична доктрина” [15], “Від прямого народоправства до представницького і від патріархальної монархії до парламентаризму” [16] та “Походження сучасної демократії” [17].

В монографії “Від прямого народоправства до представницького і від патріархальної монархії до парламентаризму” М. Ковалевський досліджує розвиток та зміну концепції держави від античності до новітньої доби. Він висуває тезу, згідно з якою історія державно-правових установ, інститутів і політичних вчень тісно поєднана, а теоретична політична думка безпосередньо пов’язана з політичною практикою.

Використовуючи значний історичний матеріал, аналізуючи велику кількість політичних і філософських теорій, М. Ковалевський виходить за визначені ним самим рамки дослідження. Він не тільки оцінює нагромаджений теоретико-політичний досвід, але й простежує еволюцію форм держави від афінської демократії до становлення інституту парламентаризму.

М. Ковалевський вважав, що в Афінській республіці безумовно можна знайти елементи демократичного устрою. Одночасно він підкреслює її стану замкнутість і неможливість участі демосу в політичному житті. Середньовіччя, на думку вченого, відіграло мізерну роль у розвитку політичної доктрини. Головна увага зверталась на розробку концепції необмеженості прав монарха і необхідності повного підпорядкування його волі. Виникнення і розвиток теорій монархічної влади він пов’язував з необхідністю припинення феодальної роздробленості. Монархічні теорії середньовіччя створювалися під впливом греко-римських і “візантійсько-арабських” доктрин. Монархічна держава (М. Ковалевський виділяв феодальну, стану і конституційну монархії) прагне до встановлення

максимальної опіки над суспільством та індивідом. Очевидно, що суспільство, в свою чергу, прагнуче захистити свої права і боротиметься за можливість участі у справах держави. Цей процес супроводжується вимогою розширення кола політичних прав особи.

Таким чином, М. Ковалевський приходив до ідеї представницьких установ як найбільш прийнятної політичної форми. Досліджуючи історичний розвиток парламентаризму, він зазначає, що східні слов'яни від патріархальної монархії перейшли відразу ж до самодержавства, а в середньовічному саксонському і романо-германському світі спочатку виникли сейми за участю представників трьох станів. Потім, з розвитком світових господарських зв'язків, станове представництво змінюється представницьким, заснованим на загальному голосуванні або ж на голосуванні з цензовими обмеженнями. Однак ця форма не є остаточною. М. Ковалевський вважає, що у майбутньому представництво не зникне, а трансформується в досконалішу форму народоправства.

М. Ковалевський приділяв чималу увагу й вивченню конституційної, правової держави. В опублікованому курсі лекцій “Демократія і її політична доктрина” [15] він, залишаючись вірним ідеалам лібералізму, аналізує розвиток конституційного права в країнах Західної Європи, історію походження демократії і її політичної теорії, англійський та американський політичний устрій, що шанувалися автором за демократичний, прогресивний характер. Поряд з історією виборчого права в Європі (на прикладі Австро-Угорщини, Німеччини, Італії, Франції) М. Ковалевський досліджує виникнення двопалатної парламентської системи, виділивши окремо історію виникнення і розвитку англійського парламенту, його роль у політичній системі Великої Британії. На думку М. Ковалевського, інститут парламентаризму – найбільш прийнятна і демократична форма управління суспільством. Виникнення парламентських інститутів пов'язувалося ним з економічним фактором, а саме з переходом від натурального господарства до світового обміну. На думку вченого, інститут парламентаризму має незаперечну перевагу, дозволяючи поєднати управління суспільством за допомогою обраних депутатів з волею самовизначення для приватних осіб. Проте перший досвід парламентаризму в Російській імперії засвідчив, що принцип народного представництва не був реалізований, і I Державна дума перетворилася в орган, який переважно репрезентував заможні верстви суспільства [18, с. 122 – 123].

М. Ковалевський був прихильником двопалатного представництва. У праці “Походження сучасної демократії” він писав: “Одне безсумнівно доведене досвідом представницьких установ – це та користь, яку демократія може отримати з існування поруч з палатою народних представників менш рухливого у своєму складі і тому більш стійкого у своїй політичній програмі сенату чи ради” [17, с. 287]. У творі “Демократія

і її політична доктрина” автор додає, що завдяки розвиткові демократії двопалатна система “є гарантією прав корпоративних утворень, громад, міст, земств тощо” [15, с. 52].

Для М. Ковалевського встановлення демократичних порядків зовсім не спричиняло виникнення республіканської форми правління. У статті “Прогрес” [19] він підкреслює, що має виникнути поєднання вкрай несприятливих обставин, аби змусити народ віддати перевагу республіканській формі правління. ХІХ століття демонструє нам скоріше приклад торжества конституційної монархії, ніж республіканського ладу. Еволюція форм держави веде до розвитку демократичних засад, але ніяк не до встановлення республіки. Посилаючись на сучасні йому дослідження державного ладу європейських країн, М. Ковалевський резюмує: “Демократія, без сумніву, панує в Європі, але республіканський режим у Європі посідає ще другорядне місце” [15, с. 18]. У праці “Історія монархії і монархічних доктрин” [20] М. Ковалевський прямо заявляє, що монархічний принцип і особистість короля користуються небувалою популярністю, народні маси сприймають його як посередника між партіями і класами.

З вищесказаного можемо зробити деякі висновки щодо політичних поглядів М. Ковалевського та його думок про прийдешні моделі держави. Він був прихильником конституційної чи парламентської монархії. Держава майбутнього малювалася йому як міцна гармонія не тільки індивідуумів і суспільних союзів, що входять до складу “єдиного національного і державного цілого” [19, с. 258], але і як мирне співіснування міжнародного федеративного союзу держав.

Концепції громадянського суспільства і демократії, правової держави розроблялися М. Ковалевським на прикладі країн Західної Європи й Америки. Однак звернення до цієї тематики зумовлювалося актуальними проблемами сучасної йому Росії. Вчений-ліберал ніби приміряв західноєвропейські політичні моделі й методи вирішення протиріч до російських реалій. Зіставляючи історію та еволюцію західної і східної держав, М. Ковалевський відзначав збіг у “вихідних початках”. У той час як Захід зазнавав впливу політичної традиції Риму, Росія розвивалася за “винятково народними” традиційними формами, що виражалися в поділі суверенітету між вічем і князем. Російська “форма політичного устрою” поступово розвивалася від середньовічної влади московських князів до московського самодержавства і від нього – до дворянської монархії. І якщо Захід, хоч і не відразу, але прийшов до правової (конституційної) держави, то Росія цей шлях ще мала пройти.

В роки першої російської революції М. Ковалевський писав: “Думаючи створити щось національне, не будемо зупинятися на проміжних стадіях у розвитку системи самоврядування суспільством: ні на становій монархії, ні на представництві різних видів майнових інтересів, ні на системі

рівноваги влади: зберігаючи спадкове керівництво нації її історичним вождем, покладемо в основу російського відновлення систему самоврядування суспільством” [16, с. 7]. Таким чином, у властивому йому ліберальному дусі, М. Ковалевський вважав найприйнятнішим політичним устроєм для Росії конституційну монархію з сильним і дієздатним двопалатним парламентом.

Слід зазначити, що М. Ковалевському не вдалося створити стрункої, закінченої концепції держави, шляхів і способів її реформування. Цілком закономірно це пояснюється станом гуманітарних наук того часу й особливостями викладу теоретичних положень. Концептуальні розробки вченого найчастіше “розмиваються”, гублячись у надлишку історичного й етнографічного матеріалу.

І все ж М. Ковалевському вдалося сформулювати ряд тез, що становлять безсумнівну наукову цінність і сьогодні. У його працях відбилися найскладніші, найдискусійніші проблеми суспільно-політичної думки кінця ХІХ – початку ХХ століть. Це питання характеру і структури держави і державної влади, політичної свободи і форм правління, революційні та реформаційні способи вирішення соціально-політичних і економічних протиріч. На прикладі історичного досвіду країн Західної Європи вчений прагнув віднайти такі форми і методи політичного і соціального відновлення суспільства, які дозволили б зберегти громадянський мир та поступово, еволюційно перетворити Російську імперію на конституційну державу. Російське суспільство початку ХХ століття виявилось неспроможним на практиці реалізувати ліберальні ідеї, але нагромаджений науковий досвід і глибокі теоретичні розробки М. Ковалевського залишаються, як і раніше, актуальними.

Література:

1. Глушкова С. И. Проблема правового идеала в русском либерализме: Автореф. дис. д-ра полит. наук: 23.00.01/Институт философии и права Уральского отделения РАН.- Екатеринбург, 2002.
2. Гоголевский А. В. Очерки истории русского либерализма ХІХ – нач. ХХ в.-СПб., 1996.
3. Дунаева Ю. В. Государство в трудах Н. И. Киреева и М. М. Ковалевского // Политические науки.-2000.- №2. –С. 118 – 138.
4. Леонтович В. В. История либерализма в России. 1762 – 1914. -М., 1995.
5. Пивоваров Ю. Очерки истории русской общественно-политической мысли ХІХ – первой половины ХХ ст. -М., 1997.
6. Федотова Г. С. Политическое учение М. М. Ковалевского: Автореф. дис. к-та юрид. наук: 12.00.01/Всесоюзный юридический заочный институт.- М., 1973.

7. **Гуренко М. М.** Зародження та становлення ідеї гарантій прав і свобод людини у ліберальній теоретико-правовій думці.- К., 2000.
8. **Кармазіна М. С.** Ідея державності в Українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ століття).- К., 1998.
9. **Нечипоренко В. О.** Філософсько-правовий аналіз легітимації правової держави: Автореф. дис. канд. філософських наук: 12.00.12/ Національна академія внутрішніх справ України, - К., 2003.
10. **Скакун О. Ф.** Ковалевський М. М. //Юридична енциклопедія.- К., 2001.-Т. 3. -С. 127 – 128.
11. **Сокурєнко В. Г.** Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине ХІХ века.- Львов, 1966.
12. **Ковалевский М. М.** Государство //Энциклопедический словарь А. и И. Гранат.-М., б. г.- Т. 16.
13. **Ковалевский М.** Общее учение о государстве.-СПб., 1909.
14. **Ковалевский М.** Государственное право европейских государств / /История политических и правовых учений. /Под ред. Г. Г. Демиденко.- Харьков, 1999.
15. **Ковалевский М. М.** Демократия и ее политическая доктрина.- СПб., 1913.-Т. 1 – 2.
16. **Ковалевский М. М.** От прямого народоправства к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму.- М., 1906. -Т. 1.
17. **Ковалевский М. М.** Происхождение современной демократии.- М., 1895.-Т. 2.
18. Центральний державний історичний архів у м. Києві.-Ф. 304.- Оп. 1.-Спр. 77.
19. **Ковалевский М. М.** Прогресс //Вестник Европы.-1912.- №2.- С. 225 – 261.
20. **Ковалевский М. М.** История монархии и монархических доктрин. - СПб., 1912.